УДК 82.09

Л.Ш. Галиева

ФӘИЗ ЗӨЛКАРНӘЙ ХЕЗМӘТЛӘРЕНДӘ ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЬ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Статья представляет собой обзор трудов литературного критика и поэта Фаиза Зулькарная (1951–1997), в которых он высказывается о литературной критике, ее функциях, об истории татарской литературной критики. Будучи сторонником критики в жанре эссе, Ф. Зулькарнай размышляет о роли критика в литературе, о взаимоотношениях писателя, критика и читателя, пропагандирует творчество татарских поэтов-новаторов, предлагает свое видение развития татарской литературной критики.

Ключевые слова: Фаиз Зулькарнай, татарская литература, литературная критика, эссеистика, образ критика.

The article is a review of the works of the literary critic and poet Faiz Zulkarnay (1951–1997), in which he speaks about literary criticism, its functions, and the history of Tatar literary criticism. Being a supporter of criticism in the essay genre F. Zulkarnay reflects on the role of a critic in literature, on the relationship between a writer, critic and reader, promotes the work of innovative Tatar poets, offers his vision of the development of Tatar literary criticism.

Keywords: Faiz Zulkarnay, Tatar literature, literary criticism, essay, the image of a critic.

Әдәбият дөньясына бәйләнеше булган һәр каләм тибрәтүче әлеге өлкәгә караган төшенчә, терминнар белән эш итә, аларның асылы турында уйлана. Билгеле, бу юнәлештә аның үз фикер-карашлары туа, күзәтүләре барлыкка килә, һәм ул аларны укучысы белән бүлешергә ашыга. Узган гасырның 80–90 нчы елларында татар әдәбияты мәйданында актив эшчәнлек алып барган тәнкыйтьче, шагыйрь, публицист, әдәбият белгече Фәиз Зөлкарнәй (1951–1997) – әдәбият, шигърият, иҗат, тәнкыйть һ.б. хакындагы уйланулары белән татар әдәбияты тарихында лаеклы урын алган шәхесләребезнең берсе. Ул әдәбиятка 1970 еллар ахырында килә. Аның беренче әдәби тәнкыйть әсәре – шагыйрь Р. Фәйзуллинның иҗат портреты – 1977 елда «Идел» альманахында дөнья күрә. Шуннан бирле Ф. Зөлкарнәйнең яшь һәм урта буын шагыйрьләр иҗаты, хәзерге прозаның, тәнкыйтьнең торышына багышланган мәкалә, эссе һәм рецензияләре «Идел» әдәби альманахында, «Идел», «Казан утлары» журналларында даими рәвештә басылып торган. Әдипнең тәнкыйди һәм публицистик язмалары, шигырь теориясенә багышланган эзләнүләре дүрт китапта – «Кешем, асылың кем?» (1984), «Әверелеш» (1988), «Чакма чакмый ут чыкмый» (1991), «Күләгә күбәләге» (2001) – һәм күпсанлы мәкаләләрендә урын алган. Әлеге мәкалә кысаларында әдипнең әдәби тәнкыйтькә карата туган кайбер фикерләренә күзәтү ясала.

Әдәбият галиме Флүн Мусин: «Тәнкыйтьне стиль ягыннан яңартуга 70 нче елларда әдәбиятка килгән тәнкыйтьчеләрдән Мансур Вәлиев, Ринат Мөхәммәдиев, Салих Маннапов, Әхмәт Сәхапов, Фәиз Зөлкарнәев һәм башкалар аеруча зур игътибар бирделәр», – дип белдерә [Мусин, б. 479]. Мансур Вәлиев әлеге тәнкыйтьчеләр иҗатында «...җанлы итеп, хис белән язу омтылышы»ның хәтта тулы бер юнәлеш төсен алуын билгели [Вәлиев, б. 200]. Язучы һәм шагыйрь Марат Закир исә әдәби тәнкыйтьне эссе жанрына тарту, аны нәфис әдәбиятка әверелдерү омтылышы иң элек Ф. Зөлкарнәй тарафыннан эшләнә, дигән фикердә тора [Закир, б. 179]. «Эссеистик тәнкыйть»кә өстенлек бирүе хакында Ф. Зөлкарнәй үзе дә язып чыга: «80 нче елларда әдәби тәнкыйть, жанр буларак, Көнбатыш әдәбиятлары үрнәгендә эссе жанрына тартылу кичергән иде. Аны нәфис әдәбият төренә әйләндерергә омтылу иде бу. Мин үзем шул юнәлештә эшләдем. С. Маннапов шундый әсәрләрдән гыйбарәт бер-ике китап чыгарды. Наис Гамбәр шуның кызыклы мисалларын бирде. Кызганыч, бу омтылышлар ул чакта әдәби күренеш буларак ныгып, канунлашып бетә алмадылар. Ләкин ничек кенә булмасын, киләчәктә бу юнәлеш әдәби тәнкыйть үсешенең төп тармакларыннан булыр дип ышанам мин, аны язучылар үзләре эшләргә мәҗбүр булачаклар. Икенче шундый тармак академик өслүбтәге тәнкыйть булып, анысын әдәбиятчы галимнәр үстерәчәк» [Зөлкарнәй, 2000, б. 128]. Тәнкыйтьченең «Өлешеңә тигән көмешең», «Милли гамь ярында уйланулар» дигән хезмәтләре – эссе жанрының асыл үрнәкләре.

Әдипнең барлык фикерләре аның «эссеистик тәнкыйть» тарафдары булуын раслап тора. Мисал өчен, аның «Чакма чакмый ут чыкмый» китабында урын алган «Сүз шатлыгы» исеме белән бирелгән парчаларына игътибарны юнәлтик. Биредә Ф. Зөлкарнәйнең тәнкыйть төшенчәсенә биргән аңлатмасы белән танышу мөһим. Аның күзаллавында «тәнкыйть – әдәбиятның үзаңы ул» [Зөлкарнәй, 1991, б. 138]. Ф. Зөлкарнәй әлеге зур вазифаны нинди дә булса аерым тәнкыйтьче генә яки тәнкыйтьчеләр төркеме генә башкарып чыга алмый, дип саный. Әдәби тәнкыйть дигән күренешне, тәнкыйтьчеләрдән тыш, әдип фикеренчә, язучы, шагыйрьләрнең әйткән, язган фикерләре дә, гади укучылар тарафыннан җиткерелгән сүзләр дә тәшкил итә.

Ф. Зөлкарнәй үзенең хезмәтләрендә әдәби тәнкыйтьнең ике вазифасын аерып чыгара: 1) ул әдәби әсәрне укучыга аңлата, шәрехли; 2) поэтик һәм социологик анализ нәтиҗәләренә таянып, әсәрләргә эстетик һәм идеологик бәя бирә. Шул ук вакытта, тәнкыйтьче фикеренчә, тәнкыйть укучы өчен ориентир гына булып тора, ул хөкем карары түгел. «Ягъни ул, бер яктан, матур әдәбиятка бәйле, аңа өстәмә кебегрәк; икенче яктан, ул – матур әдәбиятның үз-үзен камилләштерү инструменты, аның үзаңы» [Зөлкарнәй, 1991, б. 140]. Билгеле бер дәрәҗәдә идеаль, ягъни «журналистлык шаукымыннан, конъюнктура зәхмәтеннән азат булган» тәнкыйть турында уйланып, Ф. Зөлкарнәй аны чын мәгънәсендә интеллектуаль жанр, дип саный [Зөлкарнәй, 1991, б. 144]. Ләкин әлеге интеллектуаль жанр, тәнкыйтьче фикеренчә,

«неблагодарный» хезмәт, әдәбиятның «кара эше», «кәсеп тә була алмый торган, хобби булырга да бик җайсыз нәрсә» – намус, абруй эше дә. Һәм менә шушы намус эшен башкаручы тәнкыйтьченең әдәбияттагы роле хакында уйланып, Ф. Зөлкарнәй аның казый, хөкемдар вазифасын башкармавын ассызыклый, тәнкыйтьчене судья урынына күрүгә каршы чыга [Зөлкарнәй, 1991, б. 138]. Матур әдәбият турында язган каләм әһелләренә ул хөрмәт белән карый, аларның хезмәтен фидакярләр эшенә тиңли: «Турысын әйтик, әдәби тәнкыйть – бүгенге көндә фидаиләр эше, Газинур Гафиятуллин кебек амбразура капларга сәләтле каләм ияләре генә тәнкыйть яза хәзер» [Зөлкарнәй, 1994, б 166]. Тәнкыйтьчене соңгы елларда әлеге авыр хезмәткә алынган каләм әһелләренең кимүе дә борчый. Мәсәлән, 1994 елда язылган «Фидаиләр эше» дигән мәкаләсендә Ф. Зөлкарнәй соңгы биш елда басылып чыккан әдәби тәнкыйть һәм әдәбият тарихына караган китапларны барлый. Әлеге исемлеккә ул ун хезмәтне, тугыз автор-тәнкыйтьчене кертә. Әлбәттә, тәнкыйтьче, китапка караганда, көндәлек матбугат битләрендә дөнья күргән әдәби тәнкыйть мәкаләләрен кирәклерәк саный. Шулай да, ул китап булып басылып чыккан хезмәтләрнең исемнәрен аерым атап үтүне дә кирәк таба.

Әдәби тәнкыйтьтә Ф. Зөлкарнәй яңалык алып килүчеләрне хуплый, аларны яклап чыга: Равил Фәйзуллин, Зөлфәт, Мөдәррис Әгъләмов, Җәүдәт Сөләйманов һ.б. Яңача шигырь формасы, ритмикасы, традицион шигырьдәгегә охшамаган үзгә фикерләүне Ф. Зөлкарнәй сөенеп кабул итә, Рәдиф Гатауллин (Гаташ), Гәрәй Рәхим, Мөдәррис Әгъләмов, Зөлфәт, Эдуард Мостафин, Харрас Әюп, Марсель Галиев иҗатларына аерым мәкаләләр багышлап, тәфсилле анализ ясый, һәр шагыйрьне бер яки берничә сүз белән сыйфатлап бирергә тырыша. Әлеге шагыйрьләр иҗатын өйрәнеп, аны алга сөреп, Ф. Зөлкарнәй үзе дә әдәби тәнкыйтькә яңа калыплар кертә. Аяз Гыйләҗев һәм Рафаэль Мостафин фикерләрен үстерә төшеп, ул «Чакма чакмый ут чыкмый» дип исемләнгән үз әдәби бәхәсен тәкъдим итә. «Бездә бит язучы иҗаты, әсәрләре хакында берәр вакыйга яки дата уңае белән генә язу гадәткә кергән... чын тәнкыйтькә урын да калмый. Бездә хәзер әдәбияттагы күренешләр, аның сыйфатлары, проблемалары турында түгел, ә әдәбияттагы шәхесләр турында язу өстенлек итә. Иҗат портретлары, күзәтүләр (алар да күп чакта төрле әдипләрнең исемнәрен санап чыгудан узмыйлар) торышы хакында, аның эчке структур сыйфатлары хакында исә сүз сирәк әйтелә. Төп игътибар ул структураның аерым элементларына гына юнәлтелгән. Комплекслы күзаллау, колачлы анализ юк» [Зөлкарнәй, 1991, б. 58–59]. Әнә шундый нәтиҗәгә килеп, Ф. Зөлкарнәй әдәби тәнкыйть язмасының асылы турында да сүз йөртә. «Бүген генә түгел, теләсә кайсы заманнарда да яңача дип саналган әдәби тәнкыйть әсәрләренең көче исә бүтәндә: аларны катып калган фикер калыбы түгел, ә бәлки фикер үзе, җанлы, үз чикләрен үзе билгели торган ирекле фикер хәрәкәте бөтен итеп тота» [Зөлкарнәй, 1991, б. 143]. Әлеге «фикер хәрәкәте» бигрәк тә

тәнкыйтьченең шигырь парадоксларына багышланган «Әверелеш» дип исемләнгән хезмәтендә урын ала. «Максатка ни илтә?» мәкаләсендә Ф. Зөлкарнәй әдәби тәнкыйть талантлы язучының һәр яңа китабына, яңа сүзенә бәясен бирергә, талантлы каләм иясе бигрәк тә кыенлыклар, тынгысыз эзләнүләр кичергәндә дөрес юлны күрсәтергә тиешле, дип саный [Зөлкарнәй, 1984, б. 69]. Шуңа күрә, Ф. Зөлкарнәй әдәби тәнкыйтьчеләрне иң элек талантлар турында язарга чакыра. Аның уйлавынча, тәнкыйтьнең графоманнар белән көрәшүеннән бернинди файда да юк.

Язучы, тәнкыйтьче һәм укучының үзара мөнәсәбәтләре турында уйланганда, Ф. Зөлкарнәй аларның өчесен гомумиләштереп карарга тәкъдим итә: әдәбият (язучылар), тәнкыйть (тәнкыйтьчеләр) һәм җәмгыять (укучылар). Һәм менә шул ноктадан торып, ул аларның бер-берсенә тәэсир итүләре турында сүз йөртә.

Ф. Зөлкарнәйнең татар әдәби тәнкыйтенә карата әйтелгән фикерләре шактый кискен яңгырый. «Татар әдәби тәнкыйте электән дә инде, турысын әйтик, әллә ни куәт иясеннән булмады. Ул, вакыты белән, ачлык елда күтәрмәгә калган арык атны хәтерләтә иде хәтта. Хәзерге дуамал заманда аның өрлеккә бәйләп куйган арканнарын кисеп төшерүгә, ул идәнгә ишелеп төште. Әдәби тәнкыйтьне үлеп ята дисәк тә була. ...Эзлекле, нықышмалы, киң колач белән иңләп бара торган әдәби тәнкыйть агымы юк хәзер. Рецензия жанры «Казан утлары» тырышлыгы аркасында гына юкка чыгып бетми әле. Әдәбиятны күзәтүләр, иҗат портретлары, проблемалы мәкаләләр аз, бик аз. Әдәби тәнкыйтьнең калган егермеләп жанры турында әйтеп тә тормыйм инде – юк алар» [Зөлкарнәй, 1994, б. 166]. Соңрак язылган мәкаләләренең берсендә әдәби тәнкыйтьне ул хәтта үлде, дип белдерә. Һәм шуңа бәйле татар әдәбиятында «уртакуллар баскынчаклыгына» юл ачыла, дип саный [Зөлкарнәй, 2001, б. 126–127]. Татар әдәби тәнкыйтенең мөшкел хәленә борчылып, әдип әлеге хәлдән чыгу юлларын да эзли сыман. Ф. Зөлкарнәй чын, эстетик таләпләр яктылыгында әдәбиятны анализлый торган әдәби тәнкыйть мәкаләләре шактый кимеде, дип исәпли. Аның фикеренчә, тәнкыйть бары тик үзара макташуга кайтып кала. «Чын әдәби тәнкыйть үлгәч, әдәбият мәйданында кайбер мәсьүли затларга хезмәт күрсәтү тәртибендә язылган язмалар гына торып калды шул. Боларны һәм язучыларның юбилейлары уңаеннан дөнья күргән язмаларны әдәби тәнкыйть диярга тел бармый... Үзендәге яхшы, яман якларны даими ачыклап бармаса, үз бәясен үзе белмәсә, әдәбият яши алмый» [Зөлкарнәй, 1991, б. 144].

Язучы Ркаил Зәйдулла белдергәнчә: «Зөлкарнәй өчен иң беренче – милләт мәсьәләсе иде, әлбәттә» [Зәйдулла, б. 47]. Татар әдәбиятының төп милли үзенчәлекләрен ачыклау, яклау максатыннан язылган мәкаләләр, нигездә, Ф. Зөлкарнәйнең «Чакма чакмый ут чыкмый» җыентыгында урнаштырылган. Китапның беренче битләреннән үк тәнкыйтьченең калыплашкан фикер-сүзгә каршы килүе – протесты – сизелә: ул татар матбугатында еш телгә алынган «яңарыш»

атамасы белән килешми, яшьләр иҗатын кискен тәнкыйтьләүгә каршы чыга. Ф. Зөлкарнәй, конкрет мисалларга таянып, чордаш каләмдәшләрен дә тәнкыйтьли. Аерым алганда, ул М. Вәлиев, Р. Мостафинның кайбер фикерләре белән килешми. Ф. Зөлкарнәй тарихи гаделлек урнаштыру, әдәбиятның тулы канлы, табигый үсеше хакына бик күп каләм осталарының иҗатын яңабаштан карап чыгарга, элекке бәяләргә шактый төзәтмәләр кертергә кирәклек турында уйлана. Мисал өчен, ул производство, эшчеләр темасына багышланган өчен генә макталган, премияләргә лаек булган кайбер әсәрләр, озын-озын поэмалар турында «дәлилле хөкем сүзен» ишетәсенә өметләнә [Зөлкарнәй, 1991, б. 20–21].

Гомумән, Ф. Зөлкарнәйнең тәнкыйть мәсьәләләренә карата язып калдырган фикерләре шактый кызыклы, алар уйландыра. Үзенең тәнкыйди язмаларында Ф. Зөлкарнәй, иң беренче чиратта, нәкъ менә иҗатчы буларак сүз ала, һәм бу аның эссеистик тәнкыйтькә якынлыгын тагын бер кат исбатлый. Тәнкыйтьче өчен фикер сөреше, уйлар агышы мөһим. «Ф. Зөлкарнәй мәкаләләренең фәннилеге, фикри җегәре, фактик материалның байлыгы белән аерылып торуын да билгеләп үтү кирәк», – дип яза галим һәм тәнкыйтьче Әлфәт Закирҗанов [Закирҗанов, б. 255]. Чыннан да, Ф. Зөлкарнәйнең язмалары үз заманында да, соңрак чорда да югары бәяләнә. Бу исә, һич икеләнмичә, аның татар әдәбияты тарихында үз урыны булуы турында сөйли.

Әдәбият

Вәлиев М.Х. Күңелем кошы. Казан: Мәгариф, 2004. 220 б.

Гайнанова Г. Хушлашу // Идел. 2011. № 12. Б. 42.

Закир М. Игелек иясе // Казан утлары. 2011. № 12. Б. 178–179.

Закирҗанов Ә.М. Татар әдәбият белеме: традицияләр һәм үсеш тенденцияләре. Казан: ТӘһСИ, 2018. 352 б.

Зәйдулла Р. Аның турында // Идел. 2011. № 12. Б. 47.

Зөлкарнәй Ф. Кешем, асылың кем?: әдәби тәнкыйть мәкаләләре һәм парчалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 128 б.

Зөлкарнәй Ф. Сабыр төбе алтыным // Күләгә күбәләге: шигырьләр, әдәби тәнкыйть мәкаләләре, публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 160 б.

Зөлкарнәй Ф. Фидаиләр эше // Казан утлары. 1994. № 8. Б. 165–166.

Зөлкарнәй Ф. Чакма чакмый ут чыкмый. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. 184 б.

Куракова Ч. Фәиз Зөлкарнәй тәнкыйтенең кайбер үзенчәлекләре // Төрки халыклар әдәбияты һәм сәнгате Шәрык һәм Гареб мәдәнияте контекстында: Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары җыентыгы (17–19 октябрь, 2013 ел) / Р.Р. Җамалетдинов редакциясендә. Казан: Отечество, 2013. Б. 190–192.

Мусин Ф. Әдәбият фәне һәм тәнкыйть // Татар әдәбияты тарихы. Алты томда: 6 том: 60–90 еллар әдәбияты. Казан: Раннур, 2001. 544 б.

Галиева Ләйсән Шәүкәт кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре